

Některé etické aspekty terénního výzkumu uživatelů nelegálních drog

Michal Miovský, Lenka Miovská, Hana Gajdošíková

Abstrakt:

Some ethical aspects of field research on illicit drug users

The 1990s saw a significant increase in the application of qualitative methods and approaches in addictology research in the Czech Republic. This trend is particularly apparent in the area of field research concerning illicit drug users. The body of studies conducted has gradually led to a need to review the ethical norms and principles covering this domain. Apart from the common ethical issues there also emerge problems related to the legal status of certain addictive substances. These ethical problems have their consequences both for the researchers and the other research participants (e.g. legal responsibility, providing security, etc.). The authors seek to reflect on their practical experience in dealing with various ethical issues associated with the implementation of field research concerning illicit drug users and, in addition, to open discussion on selected ethical dilemmas related to the future development of this area of research.

1.

Kvalitativní přístup a metody tvoří neoddělitelnou součást moderního adiktologického výzkumu (Mioviský 2003a). [1] Nejinak je tomu v České republice, která díky rychlému vývoji této oblasti v průběhu 90. let minulého století zaujala dobré postavení mezi novými členskými zeměmi EU (Mioviský 2003b) a v objemu výzkumné činnosti předstihla také mnohé původní členské země. Bez kvalitativních metod se dnes prakticky není možné obejít, např. při výzkumu charakteru a vývoje drogové scény (Mioviský 2004), a to ani z lokální, ani z mezinárodní perspektivy. Bohužel jeden z velmi slibných projektů Evropského monitorovacího centra pro drogy a drogové závislosti *Qualitative European drug research* (QED) nesplnil očekávání - jeho cíl síťovat výzkumné kapacity a realizovat různé typy společných projektů zůstal naplňován spíše ve formální rovině. Jednou z překážek dalšího vývoje je přetrvávající rezervovanost potenciálních donátorů vůči kvalitativním metodám jako takovým. Přesto i zde existují výjimky, třeba rozsáhlé nadnárodní projekty, jejichž součástí nebo dokonce hlavní částí jsou výzkumy využívající kvalitativní metody. Počátky rozvoje terénního výzkumu s uživateli drog v naší zemi sahají přibližně do poloviny 90. let minulého století. První studií, využívající metodiku *Rapid Assessment and Response* (RAR), byla studie popisující psychosociální charakteristiky dlouhodobých uživatelů drog v ČR (Tyrlik et al. 1996a, 1996b). Ta navázala na zkušenosti z předchozí studie z let 1994 - 1995 (Tyrlik 1995). Metodika RAR, rozvíjená za podpory Světové zdravotnické organizace (WHO), je dnes v oblasti terénního výzkumu uživatelů drog celosvětově velmi rozšířeným a populárním výzkumným nástrojem (Mioviský 2002). Většího domácího ohlasu se u nás dočkala terénní studie z roku 1999 (Minařík & Bém 1999), a to zřejmě především díky postupně se zvětšující medializaci celé oblasti. Z metodologického i publikačního hlediska lze za důležitou označit realizaci v pořadí třetí studie využívající metodiku RAR (Mioviský et al. 2001a, 2001b), která byla součástí extenzivní výzkumné studie PAD: *Analýza dopadů nové drogové legislativy v České republice* (Zábranský et al. 2001), z níž jsme pro tento text nejčastěji vybírali příklady.

2.

Dalšími zajímavými terénními studii byly projekty realizované v letech 2000-2002, které se věnovaly rekonstrukci drogových kariér uživatelů drog. První se zaměřila na drogovou kariéru dvaapadesáti heroinových uživatelů v Praze (Zuda 2000). Druhá, již citovaná studie (Miovský 2000a), se prostřednictvím rekonstrukce *life story* devětačtyřiceti uživatelů drog zaměřila na identifikaci faktorů zvyšujících vulnerabilitu mladých lidí vůči užívání návykových látek. Pro další rozvoj terénních výzkumů mezi uživateli nelegálních drog se stal důležitým výzkumný projekt CANLONG, zaměřený na uživatele konopných drog, který realizuje Katedra psychologie FF UP Olomouc a Psychologický ústav AV ČR, a výzkumný projekt v oblasti hodnocení účinnosti primárně preventivních programů, který kombinuje klasický experiment s kvalitativními metodami. Ten realizuje o.s. Prev-centrum (Praha) ve spolupráci s Psychologickým ústavem AV ČR. Význam obou těchto projektů spočívá ve vytvoření pevnější personální kapacity pro provádění terénních výzkumů, díky příchodu nových zájemců se na jednotlivých zapojených pracovištích začaly vytvářet malé výzkumné týmy. První výsledky práce této generace mladých výzkumníků se začínají objevovat také v odborných periodících (Gabrhelík 2004; Charvát 2004; Vacek 2004). Vyvrcholením celého tohoto procesu je pak v současnosti vznikající nové pracoviště a nový vědní obor *adiktologie* na 1. Lékařské fakultě UK Praha, jehož jedním z dlouhodobých úkolů bude také rozvíjet tradice terénního výzkumu mezi uživateli návykových látek.

3.

Smyslem tohoto textu je otevřít vybraná etická úskalí spojená s realizací terénního výzkumu mezi uživateli nelegálních návykových látek a na několika příkladech ukázat způsob řešení některých etických dilemat. Vycházíme přitom především z citovaných výzkumných studií a literatury věnující se terénnímu výzkumu uživatelů drog.

Krátká reflexe obecných etických zásad terénního výzkumu mezi uživateli nelegálních drog

4.

Terénní výzkum uživatelů a užívání nelegálních drog je v praxi velmi úzce spjatý s existencí terénních programů pro tuto cílovou skupinu. Možnosti a limity terénního výzkumu tak jsou v podstatě přímo ovlivňovány právě charakterem těchto programů (Korf et al. 1999). Zvláštní skupinu pak v tomto kontextu tvoří rizikové skupiny těch uživatelů, kteří si aplikují drogy injekčně a jejichž chování je spojeno s dalšími výrazně rizikovými faktory (sexuálně rizikové jednání atd.), a to především z hlediska rizik šíření infekčních onemocnění atd. (Rhodes et al. 2001). Praktické ukázky nejrozličnějších terénních výzkumů, realizovaných v posledních deseti letech v různých zemích EU, včetně ukázek řešení etických problémů, přinesla poměrně zdařilá sumarizující publikace EMCDDA (Greenwood, Robertson 2000).

5.

Pro výzkum v oblasti lékařských věd, ve kterém jsou předmětem výzkumu lidé, existují jasné etické principy (World Medical Association 1964). V sociálním výzkumu etické principy existují, ale situace zde je méně jasná, zejména co se týče různého výkladu a chápání hranic některých citlivých etických témat. Ochrana osobních údajů a záruka důvěrnosti je popsána v Úmluvě Rady Evropy (Council of Europe 1981) a v materiálu Evropské unie z roku 1995 (European Union 1995). Etickými principy se také zabývá Světová zdravotnická organizace, jedná se o *Ottawa charter for health promotion* (1986), jež vychází z materiálu *Universal declaration of human rights* (UN 1948), *European convention of human rights* (Council of Europe 1959) a *Social charter of the Council of Europe*

(Council of Europe 1961). V těchto materiálech se hovoří zejména o lidských právech, svobodě a ochraně zdraví jedince i veřejného zdraví.

6.

Na terénní výzkum s uživateli návykových látek se samozřejmě vztahují obecná etická pravidla, vztahovaná k jakémukoli psychologickému výzkumu (Miovský 2004). Nejobecnější z těchto pravidel pak jednoduše shrnuje Hartnoll (2003: 84), dle kterého pro jakoukoli výzkumnou činnost platí, že při ní musí být vždy zajištěna dostatečná ochrana práv všech účastníků. Výzkumníci by měli dbát na dodržování obecných základních etických zásad, jako je např. úcta k lidem (patří sem respekt k možnosti sebeurčení a ochrany proti zneužití u závislých nebo bezbranných osob), snaha konat dobro (maximalizace možného přínosu a minimalizace možné újmy) nebo nekonat zlo ("neškodit, nepoškozovat"). Při výzkumu však samozřejmě nelze dopředu ošetřit všechny situace, které mohou nastat. V mnohých situacích, a pro terénní výzkum s uživateli drog to platí speciálně, musí být výzkumník schopen řešit nenadálé potíže "za pochodu" a spoléhat se přitom na svoji empatii a zdravý úsudek. Musí být schopen dostatečně citlivě vnímat individuální normy osob, které se výzkumu účastní, a posuzovat míru toho, co je a co není vhodné a dobré.

7.

Jedním z podstatných a důležitých aspektů je důvěryhodnost výzkumníka. Je velmi důležité, jakou důvěru, respekt a od nich se odvíjející celkovou kvalitu kontaktu si výzkumník u účastníků získá. Nejde přitom "pouze" např. o zvýšení motivace k účasti na výzkumu, jde přitom také o motivaci účastníků poskytovat skutečně validní a přesné informace. Např. podezření, že výzkumník poskytuje informace policii může znamenat (v lepším případě), že získá jen zcela povrchní a nepoužitelné informace. V horším případě takové podezření zvyšuje třeba i riziko fyzického napadení. Snadno se tedy stane, že dva různí výzkumníci mohou i při využití stejného výzkumného nástroje dosáhnout rozdílné kvality výsledků. Přitom to, co je v terénu navzájem odlišuje, může být "jen" jejich chování a způsob komunikace s účastníky výzkumu.

8.

Podceňovaným tématem je střet zájmů, ke kterému při terénním výzkumu může snadno dojít. Ve výzkumu bývá např. v některých oblastech využíváno také práce zaměstnanců terénních programů. Toho se využívá zejména tehdy, když jsou některé skupiny uživatelů drog natolik uzavřené, že není v časových a personálních možnostech výzkumného týmu postupně budovat natolik přijatelný a otevřený vztah, aby byla získaná data skutečně použitelná. V tom případě se využívá již existujících vazeb mezi pracovníky terénních programů a jejich klienty (Miovský et al. 2001a). Tito pracovníci se tím však dostávají do situace, kdy jsou v roli např. poradce nebo terapeuta nízkoprahových programů (programy minimalizující rizika a škody způsobené užíváním drog) a současně provádějí výzkum. Je velmi důležité, aby tyto pracovníci měli ve své roli jasno, a je důležité, aby v tom měli jasno také účastníci výzkumu. Snadno se stane, že je výzkumník žádán o radu či informaci týkající se léčby apod. Nebo vznikne opačná situace, kdy se výzkumník domnívá, že by takovou radu či informaci měl poskytnout. To je samo o sobě v pořádku. Je eticky správné poskytnout potřebnou informaci, disponujeme-li jí, či pomoci, máme-li v dané situaci tu možnost.[2] Je to nejen naše lidská povinnost, ale je to také v souladu s principy akčního a kritického výzkumu, v jehož rámci často podobné terénní výzkumy probíhají (Stringer 1999). Důležitá je dostatečná reflexe celé situace a stálé vědomí role, v jaké jsme do interakce vstoupili, tj. dodržovat dohodnutá základní pravidla kontaktu. Znamená to být si vědomi existujících hranic případné intervence (překračující rámec výzkumné situace). Je kupříkladu v pořádku, jsme-li vybaveni potřebnými znalostmi a dovednostmi, poskytnout při

terénním výzkumu v případě nutnosti krizovou či krátkou poradenskou intervencí. Není ale v pořádku, pokud v průběhu výzkumného kontaktu dojde k proměně v terapeutické sezení. Máme-li takovouto ambici, je nutné ji v průběhu výzkumu nenechat nereflexivně ovlivňovat interakci a dát jí prostor tam, kde je to v rámci metod kontroly validity (Čermák, Štěpaníková 1997) možné a vhodné. Musíme mít jasno ve vymezení rámce pro situace, v nichž můžeme být v průběhu výzkumu žádáni o radu či jinou formu pomoci.

9.

Dalším důležitým pravidlem je tzv. empatická neutralita. Ta znamená, že výzkumník vůči účastníkům výzkumu projevuje zájem, účast a porozumění, ale k zjištěným skutečnostem je neutrální (Patton 1990). Přijímá a zaznamenává údaje, je ale opatrný při jakémkoli jejich hodnocení a pokud možno se mu v průběhu získávání dat vyhýbá. Kritériem adekvátnosti v konkrétní situaci je schopnost chovat se empaticky a v rovnováze s tím se snažit získávat validní výzkumná data.

10.

Ferjenčík (2000) zkráceně cituje *Etické principy při výzkumech s lidmi*, jež přijala Americká psychologická asociace (APA) v roce 1982. Autor z nich vybírá čtyři základní okruhy problémů: respekt a ohled vůči účastníkům výzkumu, právo na informace, právo na soukromí a ochranu informací o účastnících výzkumu a právo odstoupit od výzkumu. Tyto čtyři okruhy jsou však pro praktické zvládnutí etických pravidel při provádění terénního výzkumu nedostatečné. Neošetřují některé základní situace, které v průběhu takovýchto výzkumů nastávají. V dalším textu se tak budeme vracet k naší, již citované, práci (Miovský v tisku), kde jsme provedli průnik požadavků na výzkum v oblasti psychoterapie (EAP 2000) s citovanou zkrácenou verzí požadavků Americké psychologické asociace dle Ferjenčíka (2000) a etickými zásadami pro aplikaci kvalitativního přístupu (Denzin, Lincoln 1998).

11.

Pro lepší názornost jsme etické zásady rozdělili do dvou skupin podle toho, zda se vztahují k výzkumníkovi samotnému, nebo k ostatním účastníkům výzkumu.

Etická pravidla chránící účastníky terénního výzkumu

Souhlas s účastí ve výzkumu

12.

Obecné pravidlo, že výzkum smí být proveden pouze s osobami, které k účasti na něm udělily tzv. informovaný souhlas, není možné jakkoli obcházet. Z tohoto souhlasu musí být patrné, že účastník výzkumu přiměřeně rozumí povaze a důsledkům použitého výzkumného modelu a zároveň si je vědom rizik, výhod i nevýhod, které z účasti ve výzkumu plynou. Účast na výzkumu je přísně dobrovolná. Účastník výzkumu má právo kdykoli od výzkumu odstoupit (tj. přerušit či ukončit svoji účast). Nikoho nelze k účasti na výzkumu nutit či na něj vyvíjet nepřiměřený nátlak. Je-li pro potřeby výzkumné situace nutné, aby na začátku osoby neznaly přesný účel výzkumu (tj. neměly k dispozici všechny informace potřebné k získání informovaného souhlasu), je nezbytné, aby bylo dodatečně zaručeno vše potřebné k ochraně, prospěchu a důstojnosti účastníků výzkumu.

13.

Získání takového souhlasu není při terénních výzkumech vždy snadné. Těžcí uživatelé drog žijící již delší čas na ulici obvykle mívají velký odpor k jakékoli formě formalismu a

institucionalismu. Získat od nich informovaný souhlas v písemné podobě (která je de facto písemným kontraktem, v němž účastník výzkumu potvrzuje svým podpisem, že byl o okolnostech výzkumu řádně informován a souhlasí se svojí účastí) může být nepřekonatelný problém. Při rozsáhlém terénním výzkumu (Miovský et al. 2001a) jsme se zejména u starších uživatelů setkali s kategorickým odmítnutím udělit písemný souhlas, uživatelé prezentovali postoj, že jsou ochotni s výzkumníkem hovořit, odpovídat na jeho otázky, ale pokud bude trvat na podepsání souhlasu, tak kontakt ukončí. Ani při pokusech vysvětlit důvody k písemnému souhlasu se tento postoj nedařilo ovlivnit. Proto jsme při provádění interview či ohniskových skupin přistoupili k tomu, že jsme informovaný souhlas získávali ústní formou. Podmínkou však v takovém případě je, aby tento souhlas byl nedílnou součástí audio či video záznamu a byl tedy dostatečně zdokumentován. Uživatelé jsou dle našich zkušeností na tuto dohodu obvykle ochotni přistoupit a někdy až překvapivě bez dalších problémů souhlasí s pořízením audiozáznamu z celého interview. Další pravidla, jako např. možnost vzít souhlas zpět atd., se pak od písemně uděleného souhlasu neliší.

14.

Je-li výzkum prováděn s dětmi či účastníky, kteří mají takové postižení, jež může způsobit omezení schopnosti pochopit (případně také dorozumět se), je třeba výzkumnou situaci ošetřit dalšími adekvátními ochrannými postupy, aby byla v souladu se zákonem (např. souhlas zákonného zástupce atd.). To však např. při výzkumu dětí a mladistvých z řad uživatelů drog žijících na ulici představuje těžko řešitelné dilema. Zákonný zástupce je nedosažitelný (často jsme bez možnosti zjistit totožnost osob) a současně ze strany těchto účastníků často narážíme na výrazně sníženou schopnost posoudit dopady účasti ve výzkumu. Někdy jsme se v citované studii (Miovský et al. 2001a) ocitli v situaci, kdy jsme se byli nuceni (bez možnosti ověření) spolehnout na údaj o věku, který nám účastník sdělil, přestože jeho vzezření příliš velkou jistotu o pravdivosti údaje nedávalo. Na drogové scéně v největších městech (Praha, Brno, Ostrava) se někdy objevují uživatelé i ve věku patnácti let (nebo méně). Výzkumníkům však v terénu v těchto situacích i přes pochybnosti nezbyvá, nežli se na získané údaje spolehnout (pokud není možné údaj validizovat např. prostřednictvím terénního pracovníka, který daného uživatele zná). Jisté řešení zde při kontrole validity nabízejí velmi důsledně uplatňované metody externího auditu v samotném průběhu výzkumu a týmové posouzení každého jednotlivého případu např. metodou "obhajoby-obžaloby" (Čermák, Štěpaníková 1998). Nicméně je třeba připustit, že tato práce se nachází na hraně dodržení etických zásad a vyžaduje velmi citlivý a v samotném průběhu výzkumu důsledně kontrolovaný postup každého člena týmu.

Možnost nezbytného omezení informovaného souhlasu

15.

Vyžaduje-li zdárné a účelné provedení terénního výzkumu nezbytně utajení či klam, je bezpodmínečně nutné, aby výzkumník zajistil podmínky pro takovou výzkumnou situaci, za kterou nese zvláštní odpovědnost. Je jeho povinností zvážit (případně nechat nezávisle posoudit), zda použitý postup a metody jsou ospravedlnitelné předpokládanými vědeckými, výchovnými či jinak vyplývajícími hodnotami. Dále je povinen předem zvážit, zda podobného či stejného výsledku nelze dosáhnout jinými postupy či metodami, které nevyžadují utajení nebo klam. Je povinen zajistit, aby po ukončení výzkumné intervence (resp. co nejdříve, jak je to možné) bylo všem účastníkům výzkumu podáno dodatečné vysvětlení, a musí být adekvátně připraven řešit situace, které mohou v průběhu a na konci takového výzkumu nastat (např. striktní odmítnutí některého účastníka výzkumu použít od něj získaná data atd.). Obecně bývá doporučováno (EAP 2000) výzkumné postupy a metody

vyžadující utajení či klam nepoužívat, resp. používat pouze v nejnútnejších případech, kdy není alternativních možností pro získání potřebných dat.

16.

Potřeba utajení či klamu může v případě terénního výzkumu znamenat zvýšené riziko pro vzájemnou důvěru, a tedy ohrožení kontaktu. Znamená to, že může nastat situace, že účastník výzkumu nebude schopen přijmout naše dodatečné vysvětlení skutečného smyslu a účelu výzkumu a dojde ke ztrátě kontaktu s ním. V důsledku toho u něj může dojít ke zvýšení zdravotních a sociálních rizik (opětovný návrat k rizikovějšímu způsobu užívání drog, neochota kontaktovat se s terénními pracovníky atd.). Pokud máme pochybnost o tom, že daný účastník takovouto situaci zvládne, je naší povinností jej do výzkumu nezařadit i za cenu toho, že se může jednat o klíčového informanta. Výzkumník musí zvážit situaci a stav účastníků výzkumu (v každém jednotlivém případě) a provést zhodnocení, na jehož základě určí, zda jeho výzkumným působením nedojde k neadekvátnímu zvýšení rizika pro tyto účastníky.

Ochrana soukromí a osobních údajů účastníků výzkumu

17.

Výzkum musí být proveden v souladu s platným zákonem o ochraně osobních údajů. Účastníci výzkumu musí být před zahájením práce jasně informováni o tom, kdo a za jakým účelem bude mít přístup k získaným informacím. Výzkumník by se však současně měl zavázat pouze k tomu, co je reálně schopen splnit, a zbytečně neslibovat taková opatření, která jdou nad rámec povinností vyplývajících z příslušného zákona nebo která není schopen splnit či jinak zajistit jejich dodržení. Je třeba zajistit, aby k datům neměly přístup neoprávněné osoby, aby data byla využita pouze k účelu, k jakému byla získána (podřizeno definovaným cílům výzkumu). Při jakékoli formě prezentace (písemné, ústní, elektronické či jiné) musí být zaručena ochrana soukromí a osobních údajů účastníků výzkumu. Ochrana soukromí a osobních údajů účastníků výzkumu musí být zaručena tak, aby nemohlo v důsledku nedodržení etických zásad dojít k jejich újmě. Stejně tak je důležité, aby byla v průběhu výzkumu získávána jen taková data, která jsou nezbytně nutná (tj. v souladu s definovanými cíli a výzkumnými otázkami), a nedocházelo k většímu narušení soukromí, nežli je nezbytně nutné (Bryman 2001). Jak doplňuje Hartnoll (2003: 84-85), pro výzkum populace pohybující se za hranicí zákona (uživatelé nelegálních drog jsou kvůli právnímu statusu těchto látek osobami, které tím, že a jak tyto látky získávají a přechovávají, obvykle naplňují skutkovou podstatu některých trestných činů, např. pokud se týče přechovávaného množství, získávání drogy vlastní výrobou či způsobu obstarávání si prostředků na drogy) nelze bez zákonného podkladu vyhovět jakékoli žádosti o sdělení určitých informací získaných výzkumem (tomu v českém trestním právu odpovídá zejména povinnost podat vysvětlení či vypovídat jako svědek v trestním řízení). Za tímto účelem může být nutné uplatnit některé pečlivě promyšlené postupy - zejména proto, že se informace, které účastník výzkumu poskytne, týkají nezákonného jednání.

18.

Povaha dat získaných terénním výzkumem totiž může naplňovat znaky důkazu o spáchání trestného činu nedovolené výroby, držení či distribuce omamných a psychotropních látek. Trestní sazby za tyto tzv. drogové trestné činy (§ 187, 187a, 188 a 188a[3] zákona č. 140/1961 Sb., trestní zákon) nejsou právě nízké a uvážíme-li, že předmětem našeho výzkumu může být např. to, jakým způsobem jsou drogy distribuovány a jaká pravidla existují na černém trhu, pak se pohybujeme v oblasti trestných činů, u nichž horní hranice trestní sazby (v případě tzv. kvalifikovaných skutkových podstat - obvykle druhý a další

odstavce příslušné skutkové podstaty) je obdobná jako u trestných činů, které jsou obecně považované za závažné (loupež, vražda apod.). Znamená to, že pokud by se takové údaje dostaly mimo výzkumný tým, mohou přímo ohrožovat účastníky výzkumu tím, že je vystaví riziku trestního stíhání zejména pro podezření ze spáchání trestného činu dle ustanovení § 167 trestního zákona - Nepřekážení trestného činu. Výzkumník a jeho práce není v tomto smyslu slučitelná s prací policie a je naprosto nemyslitelné, aby výzkumník poskytl výzkumné údaje v jiných situacích, než v jakých mu ukládá zákon. Pokud mezi těmito dvěma oblastmi vzájemně jasně nevytyčíme hranici, porušujeme jedno z nejzákladnějších etických pravidel pro výzkum, takto prováděný terénní výzkum by nebyl v žádném případě eticky obhajitelný.

19.

Etický konflikt, který je dán povahou jednání účastníků výzkumu (ve spojitosti s drogovou trestnou činností), v sobě nese mnohá etická dilemata. Jak se např. zachovat, pokud při interview s uživatelkou heroinu zjistíme, že jí její partner fyzicky týrá, omezuje její osobní svobodu a zneužívá ji k vlastnímu obohacování prostřednictvím prostituce. Ona sama není schopna se svojí situací nic dělat, neboť se obává nezvládnutí odvykacích příznaků a případného "trestu" od svého partnera, který je v podstatě zároveň jejím pasákem. V těchto situacích řeší výzkumník často velmi bolestivé a nepříjemné otázky, zda a jakým způsobem může pomoci a do jaké míry vystavuje riziku účastníci výzkumu nebo také přímo sebe. Podobně choulostivou situaci jsme v jiné oblasti byli nuceni řešit např. v jedné ze substudií projektu PAD (Miovský et al. 2001a), kdy při provádění polostrukturovaných interview s uživateli drog ve výkonu trestu bylo potřeba řešit situaci, jak neporušit zákon, protože některé z informací naznačovaly, že rozsah trestné činnosti těchto účastníků byl větší, než za jaký byly pravomocně odsouzeni a že někteří z nich mohou být zapojeni do trestné činnosti přímo v rámci výkonu trestu (výrobou, přechováváním nebo distribucí drog přímo ve věznicích). Informace o jejich trestné činnosti byly na jedné straně velmi důležité pro interpretaci některých statistických údajů o drogové kriminalitě. Na straně druhé bylo nutné chránit výzkumníka např. z perspektivy již citovaného § 167.[4] Za tímto účelem byli tazatelé instruováni, jak klást specifické otázky týkající se drogové kriminality, aby získaná odpověď neztratila příliš ze své specifčnosti a současně nenaplnovala skutkovou podstatu trestného činu. Opět je zde velmi důležité striktní dodržování základního pravidla - přidržovat se cílů a účelů konkrétní studie a nezvyšovat tak jakákoli rizika pro účastníky výzkumu. Současně musí výzkumník především dbát o to, aby nebylo cokoli prováděno bez souhlasu a zájmu účastníků, především pak v těch případech, kdy by jim takovéto jednání (buť sebelépe zamýšlené) mohlo v konečném důsledku jakýmkoli způsobem ublížit či způsobit újmu.

20.

Praktickým vyústěním předchozí diskuse na téma ochrany údajů je existence dobře chráněného místa, kde jsou veškeré citlivé dokumenty či nahrávky uloženy. Po uplynutí doby nezbytně nutné pro zpracování a analýzu dat pak doporučujeme na základě svých zkušeností veškeré citlivé údaje, zaznamenané např. na magnetofonové pásce, zničit (Miovský et al. 2001a). Zabráníme tak jejich možnému zneužití, k němuž může s odstupem času dojít snadněji - třeba při stěhování archivu, změně zaměstnavatele atd. V těchto situacích může do kontaktu se záznamy z výzkumu přijít nepovolaná osoba a bez našeho vědomí a kontroly s nimi manipulovat.

Odměna účastníkům výzkumu

21.

Účast v terénním výzkumu může, ale nemusí, být odměňována. U zahraničních výzkumů, zejména americké provenience, se často setkáváme s tím, že účastníci terénního výzkumu jsou honorováni. V Evropě se s tím setkáváme méně. Jakákoli forma odměny však nemá vliv na dodržení všech platných základních etických zásad. Odměna by neměla mít formu, která je v rozporu s terapeutickými či výchovnými principy (tj. neměla by např. být ve formě alkoholu, cigaret atd.). Samozřejmě tak narážíme na problém, že právě alkohol nebo cigarety jsou pro většinu uživatelů nelegálních drog jednou z mála atraktivních odměn. Řešit tento problém je možné několika způsoby. Vedle možnosti zajistit odměnu ve formě některých typů potravin, vitamínů či oblečení je nejpříjemnější formou finanční odměna. Zde se však objevuje administrativní problém, spojený s vyplněním smlouvy, což v praxi znamená získání osobních údajů o účastnících výzkumu. To je v reálné situaci většinou prakticky neproveditelné. Kromě toho existuje etický problém, že si za tyto peníze účastníci stejně nakoupí alkohol, cigarety či jiné drogy. Toto rozhodnutí je však již plně v jejich kompetenci, takové dilema nelze chápat jako zásadní překážku. Zásadní překážkou však přece jen zůstává získání osobních údajů účastníků. Např. pravidla pro vyúčtování grantů našich domácích grantových agentur (především IGA a GAČR) na podobnou situaci vůbec nemyslí. Přitom vzhledem k objemu a specifčnosti situace by účetní ošetření celé záležitosti nepředstavovalo nijak zásadní problém. Neexistující možnost vyúčtování anonymní symbolické finanční odměny pro účastníky podobných terénních výzkumů představuje praktické omezení. Tento problém jsme opakovaně řešili při všech citovaných terénních studiích. Jedním z extrémů bylo vyplacení odměny pro účastníka ve smlouvě pro tazatele (tedy k dohodnuté sumě za provedení a přepis interview byla přičtena částka pro účastníka). Tazatel tak na sebe vzal povinnost zdanit příjem a čistou částku jsme mohli použít pro vyplacení odměny účastníkům bez dalších dokladů přímo "na ruku". Jedná se o velmi extrémní příklad použitý v jedné ze studií (Miovský 2000), který je obtížné vůbec publikovat, ale bez této pomůcky bychom některé z účastníků do studie nezískali a ztratili tak několik klíčových informantů. Etickým dilematem se tak v podstatě nestala odměna účastníkovi, ale to, že bylo třeba obcházet běžné vyúčtování, protože podmínky vyúčtování neodpovídají v tomto případě reálným potřebám.

22.

Forma odměny účastníkům výzkumu by měla být pečlivě zvážena se všemi důsledky. Je vhodné především uvážit celkový kontext prostředí a životního stylu účastníků výzkumu a pokusit se nalézt kompromis mezi etickými pravidly a zájmem co nejlépe motivovat účastníky výzkumu k účasti na něm, k tomu, aby poskytli kvalitní data. Právě zde se objevují největší kritiky finančních odměn, neboť ty často vedou ke vzniku tzv. "profesionálních účastníků výzkumu", tedy osob, které si prostě vydělávají tím, že se zapojují do množství různých výzkumů, a které jsou po krátkém zorientování schopny fabulovat na jakékoli téma tak, jak vycítí, že je výzkumníky očekáváno.

Nesmí dojít k poškození či újmě účastníků výzkumu

23.

V důsledku výzkumné činnosti nesmí dojít k jakékoli hmotné, duševní či jiné újmě účastníků výzkumu. Již při některých výše zmíněných pravidlech jsme uvedli, že není přípustné vystavovat sebe (jako výzkumníka) ani ostatní účastníky výzkumu jakémukoli nepřiměřenému riziku, případně situacím, jež by mohly vést k porušení etických zásad. Je tedy nutné zvážit důsledky výzkumu např. drogového trhu, pokud by zapojení do něj mělo znamenat nepřiměřené zvýšení rizika pro jakéhokoli účastníka. V praxi to znamená, že

pokud v terénu kontaktujeme jednotlivé uživatele drog, musíme zajistit, aby rozhovor proběhl v dostatečně bezpečném prostředí a nemohlo se stát, že jeho obsah bude jakýmkoli způsobem ventilován jinde než při analýze a interpretaci dat (třeba tím, že se rozhovoru bude účastnit třetí osoba, která není účastníkem, ale třeba náhodně přítomným kamarádem dotazovaného). Tyto situace mohou být rizikové jak pro výzkumníka, tak účastníka. Při jednom z výzkumů (Charvát, Gabrhelík 2004) si v průběhu interview k výzkumníkovi a oslovenému účastníkovi přisedl jeho blízký kamarád v podnapilém stavu. Této nečekané situaci nebylo možné předem zabránit. Účastník byl předem s výzkumníkem na všem dohodnut, dal souhlas s pořízením audiozáznamu, interview do té doby probíhalo hladce. Podnapilý kamarád (který odmítl odejít, účastník schvaloval jeho přítomnost) však po chvíli začal do interview verbálně zasahovat. Jeho agrese se stupňovala, došlo to až tak daleko, že začal fyzicky atakovat tazatele, vypínal diktafon a nakonec mu vytrhl a zničil záznamový arch. Interview bylo přerušeno, výzkumník měl plné ruce práce, aby se vyhnul fyzickému napadení. Rozhovor nebyl nikdy dokončen a to, zda měla situace nějakou negativní dohru také pro účastníka, jsme již nezjistili.

24.

Výzkumník musí podobných zásad dbát také tehdy, pokud si samotní účastníci výzkumu potenciální důsledky výzkumného kontaktu neuvědomují nebo je podceňují. Za dodržení etických zásad zodpovídá výzkumník. Jako jednoduchý příklad nám může posloužit modelová situace právě výzkumu černého trhu. Naším cílem může být třeba zjistit, čím a jakým způsobem jsou drogy nastavovány před koncovým prodejem pouličními dealery. Naprostá většina pouličních dealerů jsou současně uživatelé drog. Znamená to, že nelze od sebe oddělit tzv. dealera a uživatele. Právě koncoví prodejci mívají velký podíl na nastavení drogy, a to tím větší, čím více drog kvůli své závislosti potřebují pro sebe. Pokud tedy provádíme terénní výzkum mezi těmito koncovými prodejci, musíme si být vědomi toho, že kromě konkurenčních (někdy velmi vyhrocených) vztahů zde panuje také všudypřítomná paranoia ve vztahu k vyšším žebříčkům distribuční pyramidy a k policii. Není možné se spoléhat na jakékoli formy slibů, dohod atd. Výzkumník musí mít jasně stanovené mantinely a pracovní postupy, z nichž v rámci ochrany bezpečnosti účastníků nesmí slevit. Je tak naprosto nutné zachovávat anonymitu všech účastníků a velmi opatrně pracovat se získanými informacemi.

Etická pravidla chránící výzkumníka

25.

Etická pravidla, jak již bylo vzpomenuto, neslouží pouze k ochraně těch účastníků výzkumu, od nichž získáváme data. Chrání také výzkumníky. Při hodnocení výzkumných studií (v grantové agentuře, při obhajobě disertačních prací...) by běžnou součástí mělo být i zhodnocení etické stránky. Není v pořádku, když někteří výzkumníci velmi dobře ošetří ochranu účastníků výzkumu, avšak vůbec nedbají na svoji vlastní ochranu a vystavují se nepřiměřenému riziku. V tomto směru je třeba působit na studenty i začínající výzkumníky. Je nutné stále zdůrazňovat, že ochrana výzkumníka patří mezi splnění minima etických zásad a je součástí hodnocení kvality studie. Výzkumník, který není schopen reflektovat rizika, která z jeho práce vyplývají pro něj samotného, je rizikovým výzkumníkem, u něhož máme jen malou jistotu, že bude u účastníků výzkumu přiměřeně reflektovat např. rizika, která se objeví nečekaně. Takový výzkumník je rizikový i z toho hlediska, že může svým nezodpovědným jednáním ohrožovat další kolegy v terénu atd.

26.

Některá z etických pravidel terénního výzkumu, která se týkají výzkumníků, jsou zrcadlová

vůči pravidlům platícím pro ostatní účastníky. Jiná jsou však zcela specifická a platí pouze pro členy výzkumného týmu, aniž by měla obdobu u etických pravidel vztahujících se na zkoumané účastníky.

Ochrana hranic kontaktu

27.

Stejně tak, jako má každý účastník výzkumu právo odmítnout účast na výzkumu nebo odmítnout odpovídat na některou z otázek či něco udělat, má takové právo i výzkumník. Cítí-li se v určité situaci příliš nejistý nebo z ní má nepřiměřenou obavu, je eticky správným jednáním v daném tématu dále nepokračovat. Stejně tak je možné přiměřeně ukončit kontakt s účastníkem přímo v terénu. Směrodatný je i způsob, jakým výzkumník při provádění studie realizuje opatření minimalizující rizika jejího negativního dopadu na účastníky. Existují situace, kdy je lepší razantně ukončit kontakt, aby se zabránilo fyzickému napadení nebo vystavení se riziku trestního stíhání atd.

28.

Výzkumník by měl být schopen odhadnout svoje síly. Mohou však nastat situace, které nedokázal předjímat a které není schopen v dané situaci v terénu zvládnout. Takovouto situaci může být pohyb mezi dealery vyšších pater distribuční pyramidy. I zde se terénní výzkumy provádějí, mají však mnohem přísnější režim. Ale i tady se může stát, že některý z výzkumníků přestane dostatečně citlivě reagovat na různé podněty v důsledku strachu a pocitu ohrožení. Takovouto situaci je třeba řešit okamžitě a radikálně. Příliš výrazná nepohoda, případně strach a pocity ohrožení jsou při pohybu v terénu nebezpečné pro všechny zapojené účastníky, tedy i pro výzkumníka samotného. Stejně tak je samozřejmě velmi nebezpečný opak, to znamená příliš velká sebejistota a nereflexivní rizik. Tyto situace jsme opakovaně řešili již při nábízení tazatelů pro terénní studii projektu PAD (Miovský et al. 2001a), kde jsme měli poměrně vysoký počet zájemců o práci tazatele v terénu. Tito zájemci splňovali kvalifikační požadavky a současně byli obeznámeni s poměry na drogové scéně a dokázali se na ní pohybovat. Ale již při modelových situacích někteří opakovaně selhávali, nedokázali vystoupit z role, na kterou byli zvyklí, u dvou uchazeček se objevily pocity tísně a obav. Ty byly spojené s tím, že role výzkumníka by mohla zcela narušit jejich schopnost přirozeně komunikovat a strach, že to může vést až k přímé agresi vůči nim. Tyto obavy a strach byly tak silné, že obě uchazečky zcela paralyzovaly a hrozilo, že by jejich výkon v konečném důsledku skutečně mohl v reálné situaci generovat zvýšené riziko. Po vzájemné dohodě se ani jedna výzkumného projektu v terénu neúčastnila.

29.

Za účelem ochrany výzkumníků by v průběhu náročnějších studií, jejichž realizace je spojena s vyššími riziky a s tím spojeným stresem, měla být zajištěna průběžná práce (komunikace, spolupráce) se členy výzkumného týmu. Tu lze zajistit např. sledováním jejich jednání v terénu při rozboru toho, jak jednotlivé rozhovory probíhaly. Tato práce má kromě funkce kontroly validity dat i mnoho podobných rysů jako práce supervizora v psychoterapii. Cílený popis a analýza vlastních motivů v průběhu práce jsou klíčovými kontrolními mechanismy a skvělým nástrojem pro rozvoj sociálních dovedností výzkumníka. Při této činnosti, kterou obvykle zajišťuje vedoucí výzkumného týmu, případně externí odborník, sledujeme podobně jako v psychoterapii dvě složky. Tyto dvě složky bývají označovány jako *processing* a *sharing*. První je faktická rovina toho, co se mezi výzkumníkem a účastníkem výzkumu odehrálo. Jedná se o reflektování věcné stránky průběhu interview nebo ohniskové skupiny. Snahou je popsat co nejvíce detailů a doplnit např. záznam z diktafonu. Výzkumník popisuje, co a proč dělal a co pozoroval. Zajímavé je zde sledovat

místa, která spolu kontrastují, tj. místa, kterým výzkumník při popisu spontánně věnuje mnoho pozornosti a pamatuje si mnoho detailů, a naopak místa, kde je jeho popis chudý, případně vyhýbavý atd. Na tyto kontrasty se pak v další práci zaměříme. Druhou složkou je popis emoční stránky, tj. jak výzkumník situaci prožíval, co se s ním v průběhu výzkumného kontaktu dělo a jak jej to v jeho práci ovlivnilo. Prožívání výzkumné situace je obvykle kompatibilní s jejím faktickým průběhem. Zajímavými podněty pro práci jsou pak výrazné disproporce mezi faktickou a emoční stránkou. Např. když se výzkumník dostane do výrazné tenze, znemožňující mu rozvíjet téma interview, a současně pro jeho tenzi nenacházíme vnější podněty (např. známky agrese ze strany účastníků výzkumu). Z hlediska kontroly validity, stejně tak jako z hlediska rozvoje výzkumníkových sociálních dovedností je velmi důležité takovými momentům porozumět a pracovat s nimi. Jsou cenným zdrojem informací a mohou korigovat třeba takové situace, kdy výzkumník nereaguje na podněty z terénu, ale naopak na své vlastní obavy a fantazie, které posléze ve svých poznámkách nereflexivně vydává právě za podněty z terénu. Projekce vlastních fantazií a představ do jednání účastníků výzkumu může vést k velmi hrubým dezinterpretacím.

Ochrana soukromí a osobních údajů výzkumníka

30.

Stejně jako ostatní účastníci výzkumu, má i výzkumník nárok na ochranu osobních údajů. To implikuje nutnost, aby výzkumník byl s příslušnými zákonnými i podzákonnými normami adekvátně seznámen. Kromě právní stránky, ošetřené zákonem č. 101/2000 Sb. o ochraně osobních údajů, má však věc také jinou stránku. Tou je ochrana soukromí výzkumníka. Je třeba, aby před samotným započítím terénního výzkumu bylo jasně stanoveno, jaké údaje budou ostatním účastníkům o osobě výzkumníka sděleny. Je nutné, aby to dodrželi všichni členové výzkumného týmu, mj. proto, aby v případě kontaktu různých členů týmu s týmiž účastníky nebyla zavdána příčina ke spekulacím ze strany těchto účastníků a tým vystupoval jednotně. Toto pravidlo má pro výzkumníka velmi významné konsekvence. Při provádění terénního výzkumu samozřejmě vznikají různé osobní vazby, a to jak pozitivní, tak negativní. Údaj o bydlišti výzkumníka se může stát zdrojem velmi nepříjemných situací, kdy ostatní účastníci mohou výzkumníka obtěžovat tím, že od něho při návštěvě zkoušejí vylákat peníze či cokoli jiného. Je třeba si uvědomit, že uživatelé nelegálních drog žijící na ulici se nacházejí v takové sociální situaci, že jejich jednání může velmi hrubě překračovat běžné hranice normy.

31.

Samostatnou kapitolou je možnost vystavení výzkumníka riziku trestního stíhání v důsledku nesplnění povinnosti překazit spáchání nebo dokončení trestním zákonem stanovených trestných činů (ust. § 167 trestního zákona - Nepřekážení trestného činu - týká se např. § 187 a 188 trestního zákona) nebo porušení povinnosti oznámit spáchání trestného činu ve smyslu trestního zákona (ust. § 168 trestního zákona - Neoznámení trestného činu - týká se např. vraždy, týrání svěřené osoby). To v krajním případě může nastat při výzkumu osob ve výkonu trestu odnětí svobody za násilnou trestnou činnost, kdy tyto osoby mohou spontánně sdělit podrobnosti o doposud nezjištěném, a tedy nevyšetřeném, zvláště závažném trestném činu, např. vraždě. [5]

Nesmí dojít k poškození či újmě výzkumníka

32.

Výzkumnou činností by neměl být poškozen kterýkoli účastník, neměl by jí být poškozen ani žádný z členů výzkumného týmu. Začít můžeme zvláštní situací vyplývající z potřeby

utajit smysl a účel studie. Potřebujeme-li využít tento prvek v terénním výzkumu a není-li možnost, jak se mu vyhnout, pak kromě již výše zmíněných opatření chránících účastníky musíme minimalizovat také rizika pro výzkumníky. Mezi tato rizika patří třeba i to, když některý z účastníků nepřijme dodatečné vysvětlení a celá situace v něm probudí agresi proti výzkumníkovi. K takové situaci může velmi snadno dojít např. při terénním výzkumu mezi uživateli metamfetaminu (pervitinu), u kterého je obvyklé, že při delším užívání podporuje různé paranoidní představy a nastavení. Provádět mezi touto cílovou skupinou terénní výzkum obsahující prvek utajení smyslu a účelu by bylo velmi nebezpečné.

33.

Při jednom z terénních výzkumů jsme pracovali také s policisty (jako cílovou skupinou). Šlo tehdy o to, zjistit a popsat policejní praxi ve vztahu k uživatelům drog ve spojitosti s uplatňováním nové právní úpravy účinné od roku 1999 (Miovský et al. 2001a; 2001b). Z důvodů ochrany policistů byla data od nich získaná při výzkumu také anonymní. Některé získané informace mohly vést k jejich kázeňským postihům, povaha části informací byla dokonce taková, že mohly být důvodem k okamžitému zrušení pracovního poměru. Z důvodů ochrany výzkumníků však bylo přistoupeno také k tomu, že ti členové týmu, kteří pracovali s policisty, nepřišli v terénu do kontaktu s uživateli. Snahou bylo zabránit jakémukoli spojování výzkumné činnosti s činností policie a současně minimalizovat riziko, že by mohl být některý z výzkumníků např. napaden účastníkem výzkumu, který by jej mohl podezírat ze zneužívání informací o sobě a ze spolupráce s policií.

34.

Z jiného úhlu pohledu musíme uvažovat i o ochraně výzkumníka před případným trestním stíháním. Pohyb v terénu mezi uživateli nelegálních drog je totiž i pro něj pohybem na hraně zákona. Je povinností vedoucího studie, aby zajistil proškolení všech členů týmu v otázkách, jak řešit různé situace, kdy by mohlo ze strany výzkumníka dojít k naplnění skutkové podstaty trestného činu, a jak těmto situacím předcházet. V praxi to znamená pečlivě instruovat účastníky výzkumu, aby neuváděli žádná jména, názvy a další údaje a vždy konkrétní situaci popisovali bez těchto identifikačních znaků. Často to velmi komplikuje práci a někdy dochází až ke groteskním jevům, avšak je to jedna z mála cest, jak zabránit rizikové situaci pro výzkumníka. Je třeba také vypracovat scénáře, jak v různých takových situacích postupovat, a pokud k nim dojde, jak minimalizovat jejich případný dopad.

Ochrana vztahů mezi účastníky výzkumu a výzkumníky

35.

Velmi choulostivým tématem jsou osobní vztahy mezi výzkumníky a ostatními účastníky výzkumu. Bez osobních vztahů je terénní výzkum prakticky nemyslitelný a bez určité míry vzájemné důvěry a pozitivního nastavení prostě není možné získat relevantní a validní výzkumná data. Osobní vztah mezi účastníky výzkumu je tedy nutnou podmínkou zdárného a bezpečného průběhu terénního výzkumu (Mayring 1993). Jinou otázkou však jsou hranice tohoto vztahu. Ty musí být ze strany výzkumníka pečlivě reflektovány a musí být podřízeny základním pravidlům pro výzkumnou práci. Jsou-li přátelské vztahy s účastníky výzkumu nutnou podmínkou, pak sexuální vztahy jsou přesným opakem. Nejenže ohrožují účastníky výzkumu, ohrožují také výzkumníka samotného a poškozují kvalitu dat. Z etického hlediska je nepřijatelná jakákoli forma sexuálního kontaktu mezi výzkumníkem a ostatními účastníky výzkumu.

36.

Podobně citlivým tématem je riziko zneužití. Zneužití má velmi široký význam. Na jednom konci stojí prosté zneužití mocenské role (např. v podobě různých forem citového vydírání, možnosti obohacování se - vyžadování různých protislužeb atd.) až k přímé formě sexuálního zneužívání. Přestože můžeme teoretizovat nad tím, že postavení výzkumníka a ostatních účastníků výzkumu by mělo být symetrické, v praxi tomu tak z určité perspektivy nikdy nemůže být. Výzkumník má určité exkluzivní postavení, vyplývající z jeho společenského statutu, vzdělání, aktivní role ve vyhledávání kontaktu v terénu atd. Musí tedy být vybaven také tím, jak zacházet s různými rizikovými situacemi, kdy např. při interview s atraktivní uživatelkou heroinu, která může být běžně zvyklá se živit prostitucí, dojde k různým návrhům a svádění. V této situaci je výzkumník v roli potenciálního zákazníka a musí být pro řešení takovýchto situací řádně připraven a zvládnout je.

Závěr

37.

V textu jsme se pokusili krátce reflektovat některá z etických úskalí provádění terénního výzkumu mezi uživateli nelegálních drog. Samozřejmě není v možnostech krátkého textu podat vyčerpávajícím způsobem přehled všech etických dilemat. Naším cílem bylo upozornit alespoň na ty, s nimiž jsme se při realizaci výzkumných studií setkávali nejčastěji a které považujeme na základě svých zkušeností z výzkumného terénu za velmi významné.

38.

Vzhledem k tomu, že se adiktologický výzkum vyvíjí velmi rychle, podobně jako předmět jeho zájmu, ukazuje se, že oblast etických problémů a dilemat za tímto vývojem zaostává. Mnohé z problémů jsou bez větších obtíží řešitelné "za pochodu", některé však vyžadují hlubší přezkoumání nebo dokonce i právní analýzu. Nejedná se přitom o nijak snadné problémy, současně si je třeba uvědomit, že případné trestní postihy mohou být velmi vysoké. Podceňování těchto témat tedy rozhodně není na místě. Při posuzování rizik, spojených s realizací výzkumu, je nanejvýš nutné zvážit míru těchto rizik a způsoby, jakými jim lze předcházet, i způsoby, jak řešit různé modelové situace, jež mohou nastat. Výzkumník musí být připraven řešit také různé nenadálé a nepředvídané události.

39.

Pro každou výzkumnou studii je třeba mít připravena specifická opatření redukcující riziko na únosnou míru. V případě, že nejsme schopni zajistit přiměřenou ochranu a ošetření etických problémů, je vhodnější od výzkumu raději ustoupit.

Poznámky

[1] Vznik tohoto textu byl podpořen grantovým projektem GAČR č. 406/02/1449A.

[2] Např. informovat při terénním výzkumu vhodnou formou uživatele heroinu, který není v kontaktu s žádnou pomáhající či léčebnou institucí, o možnosti substitučního programu, možnosti výměnného programu, možnosti základního lékařského ošetření apod.

[3] § 187 postihuje jakoukoliv formu nedovoleného nakládání a přechovávání omamných nebo psychotropních látek, prekursoru nebo jedu pro jiného, § 187a postihuje držení omamné nebo psychotropní látky nebo jedu pro sebe; § 188 se týká výroby nebo jiného nedovoleného nakládání s předmětem k nedovolené výrobě omamných nebo psychotropních

látek, přípravků obsahujících omamné nebo psychotropní látky nebo jed; § 188a postihuje šíření toxikomanie.

[4] Podezření ze spáchání trestného činu dle ustanovení § 167 trestního zákona - Nepřekážení trestného činu.

[5] O komplikovanosti těchto situací může svědčit i jeden reálný případ z praxe, kdy klient při prvním kontaktu spontánně sdělil, že spáchal trestný čin vraždy, a sdělil také mnoho podrobností souvisejících s tímto činem. Posléze se však ukázalo, že se u klienta rozvíjí akutní psychotický stav a že jeho přesvědčení (jinak velmi věrohodné) o tom, že spáchal vraždu, je pouze součástí psychotické produkce a nezakládá se na ničem reálném.

Literatura

- BRYMAN, A. (2001): *Social research methods*. New York: Oxford University Press
- COUNCIL OF EUROPE (1959): *Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms*. Strassbourg: Council of Europe
- COUNCIL OF EUROPE (1961): *European social charter*. Strasbourg: Council of Europe
- COUNCIL OF EUROPE (1981): *Convention for the protection of individuals with regard to automatic processing of personal data*. Strassbourg: Council of Europe
- ČERMÁK, I. / ŠTĚPANÍKOVÁ, I. (1997): Validita dat v kvalitativním psychologickém výzkumu. *Československá psychologie*, 41 (6): 503-512
- ČERMÁK, I. / ŠTĚPANÍKOVÁ, I. (1998): Metody kontroly validity dat v kvalitativním psychologickém výzkumu. *Československá psychologie*, 42 (1): 50-62
- DENZIN, N.K. / LINCOLN, Y.S. eds. (1998): *The landscape of qualitative research: Theories and issues*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications
- EAP (2000): Etické zásady pro evropské psychoterapeutu. Článek 9 (Výzkum). Pracovní verze překladu návrhu etických zásad EAP
- EUROPEAN UNION (1995): Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data
- FERJENČÍK, J. (2000): *Úvod do metodologie psychologického výzkumu: Jak zkoumat lidskou duši*. Praha: Portál
- GABRHELÍK, R. (2004): Amotivační syndrom a konopné drogy. *Adiktologie*, 4 (1): 54-63
- GREENWOOD, G. / ROBERTSON, K., eds. (2000): *Understanding and responding to drug use: the role of qualitative research*. Lisbon: EMCDDA
- HARTNOLL, R., ed. (2003): *Výběr vzorku metodou sněhové koule: Snowball sampling*. Praha: Úřad vlády ČR
- CHARVÁT, M. / GABRHELÍK, R. (2004): Analýza potřeb klientů nízkoprahových služeb ve Středočeském kraji. Závěrečná zpráva č. 3 projektu Evaluace protidrogových opatření a programů realizovaných ve Středočeském kraji. Liberec: NTI Consulting s r.o. Dostupné na adrese <http://www.drogy-info.cz/article/view/805> [Naposledy navštíveno 28.11.2004]
- CHARVÁT, M. (2004): Jak drogová legislativa ovlivňuje chování, jednání a postoje uživatelů drog z řad středoškoláků. *Adiktologie*, 1 (4): 64-75
- KORF, D.J. et al. (1999): Outreach work among drug users in Europe. Lisbon: EMCDDA
- MAYRING, P. (1994): Qualitative-empirische Forschung in der Psychologie. In: A.Schorr ed.: *Die Psychologie und die Methodenfrage*. Göttingen: Hogrefe
- MINAŘÍK J. / BÉM P. (1999): Rychlé zhodnocení (RAP) injekčního užívání drog v ČR v roce 1999. Nepublikovaná zpráva z výzkumu. Praha

- MIOVSKÝ, M. (2000): Analýza faktorů vulnerability pro drogovou kariéru (kvalitativní biografická analýza s uživateli drog v rámci kvalitativní substudie projektu Copernicus: Global approach on drugs. Nepublikovaná závěrečná zpráva. Praha: o.s. SANANIM
- MIOVSKÝ, M. (2001): Kvalitativní metody ve výzkumu závislostí: teoretická východiska a aplikační možnosti. *Adiktologie*, 1 (1): 70-83
- MIOVSKÝ, M. (2002): Možnosti a meze metod rychlého posuzování (Rapid Assessment and Response) v adiktologickém výzkumu. Dizertační práce v oboru klinické psychologie. Olomouc: Katedra psychologie FF UP
- MIOVSKÝ, M. (2003a): Kvalitativní přístup v adiktologickém výzkumu v České republice. *Adiktologie*, 3 (1): 52-59
- MIOVSKÝ, M. (2003b): Qualitative approach and methods in research of addicts in the Czech Republic. Referát přednesený na workshopu zástupců kandidátských zemí v rámci projektu QED (EMCDDA). (Varšava, 9.-10. října, 2003)
- MIOVSKÝ, M. (2004): Situation on the drug scene in the Czech Republic during the 1990s. Conference Proceedings: International Conference "Beyond Borders" (Vídeň, 13-14. listopad, 2003)
- MIOVSKÝ, M. (v tisku): Diplomové práce v oboru psychologie. Olomouc: FF UP
- MIOVSKÝ, M. / GAJDOŠÍKOVÁ, H. / SKUTILOVÁ, K. / ZÁBRANSKÝ, T. (2001b): Přehled výsledků substudie provedené s policisty, vyšetřovateli, kriminalisty a soudci ve vztahu k trestné činnosti uživatelů nelegálních drog: kvalitativní analýza. *Adiktologie* 1 (1): Supplementum. Str. 80-97
- MIOVSKÝ, M. / ZÁBRANSKÝ, T. / GAJDOŠÍKOVÁ, H. / MRAVČÍK, V. (2001a): PAD: Kvalitativní analýza. Substudie výzkumného projektu Průběžné analýzy dopadů novelizované drogové legislativy v ČR. Výzkumná zpráva. Praha: Úřad vlády ČR
- PATTON, M.Q. (1990): *Qualitative evaluation and research methods*. London: Sage Publications
- RHODES, T. ET AL. (2001): *Injecting drug use, risk behaviour and qualitative research in the time of AIDS*. Lisbon: EMCDDA
- STRINGER, E.T. (1999): *Action research*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publication
- TYRLÍK, M. (1995): Psychosociální aspekty dlouhodobého užívání drog v ČR. Nepublikovaná závěrečná zpráva z výzkumu. Brno: FF MU
- TYRLÍK, M. / BÉM, P. / ZUDA, T. / POWER, R. (1996a): Zhodnocení drogové situace v ČR (Rapid assessment and response). Zpráva z výzkumu. Praha
- TYRLÍK, M. / ZUDA, T. / BÉM, P. / POWER, R. (1996b): *Rapid assessment of the drug use situation in Czech Republic*. Vienna: UNDCP
- UN (1948): *Universal declaration of human rights*. Geneva: Office of the High Commissioner for Human Rights
- VACEK, J. (2004): Prožitek akutní intoxikace konopnými drogami: nepříznivé reakce. *Adiktologie*, 4 (1): 76-85
- WHO (1986): *Ottawa charter on health promotion*. Geneva: WHO
- WORLD MEDICAL ASSOCIATION (1964): *Declaration of Helsinki on ethical principles for medical research involving human subjects*. Helsinki
- ZÁBRANSKÝ, T. / MIOVSKÝ, M. / MRAVČÍK, V. / GAJDOŠÍKOVÁ, H. (2001): Impact analysis project of new drugs legislation. Summary final report. Tišnov/Prague: National Drug Commission Czech Republic/SCAN
- ZUDA, T. (2001): The drug-using careers of young long-term heroin users in Prague: turning points and readiness to accept help. In: *Missing pieces. Nine studies of emerging drug problems*. New York: A joint initiative of the United Nations International Drug Control Programme and the Pompidou Group